

Brigitte Mral & Lennart Hellspong:

TEMA: Retorik & Genus

FÅ ÄMNEN HAR EN SÅ STARK maskulin tradition som retoriken. Visserligen har också andra discipliner behärskats av män inom en akademisk värld som länge stängde dörren för kvinnor. Men för retoriken tillkommer dess starka band till det offentliga livet, till den scen för åsiktsbildning och maktutövning där män alltid spelat huvudrollen. Det har satt sin prägel på talekonstens former att de skulle svara mot ett mansdominerat samhälles kommunikativa behov.

Liksom på andra områden med en enköndad ordning har inte bara det kvinnliga perspektivet dolts utan även det manliga, det vill säga ämnets praxis har modellerat den talande människan efter den talande mannen och betydelsen av genus har förträngts också i dess teori. Först sent har retoriken börjat problematiseras systematiskt utifrån tanken på kön. Särskilt har det skett på amerikansk botten men alltmer också hos oss.¹

Karlynn Kohrs Campbells artikel från 1973, *Kvinnorörelsens retorik: en oxymoron*, som inleder detta temanummer, räknas allmänt som det första försöket att ompröva retoriken från ett feministiskt perspektiv. Campbell hävdar här att den sjuttitalistiska kvinnorörelsens kommunikation utgjorde en ny och dittills unik retorisk genre.

Hon valde figuren oxymoron som metafor för att karaktärisera denna genre som ”pendlar mellan det retoriska och det icke-retoriska, det persuasiva och det icke-persuasiva”. Hon menade att traditionella definitioner av persuasiva handlingar är otillräckliga för att analysera kvinnorörelsens kommunikativa former. Därmed gjorde Campbell ett första försiktigt försök att ifrågasätta den klassiska retorikens allmängiltighet som ett instrument för att beskriva och analysera samhälleliga kommunikativa fenomen. Hennes teser rönste åren efter publiceringen föga uppmärksamhet, men de utgjorde ändå en öppning för nytänkandet inom disciplinen. 14 år senare fick hon ”Charles M. Woolbert Award for scholarship of exceptional originality and influence”, och hennes följande böcker om bland annat amerikanska kvinnliga retoriker har varit riktningsgivande för den retoriska genusforskningen.

Ett annat tidigt, mera radikalfeministiskt angrepp på retorikens grundpelare var Sally Miller Gearharts provokativa artikel från 1979, *The Womanization of Rhetoric* (”En kvinnlig form av retorik”). Gearhart drev tesen att varje argumentativ handling är en våldshandling. Därmed ifrågasatte hon retorikundervisningens persuasiva ideal. Hon menade att det behövdes en radikal omstrukturering av den offentliga kommunikationen i riktning mot mer förståelse och samverkan för att skapa ett mänskligare

1 Fast kvinnliga talare och författare har förstås sett problemen tidigare, vilket framgår av Mrals och Öhrbergs bidrag till detta nummer.

samhälle.

Det skulle dock dröja ända till början av 90-talet, innan den feministiska teoribildningen verkligen tog fart inom det retoriska forskningsfältet. Ett skäl är sannolikt att de tidiga försöken att diskutera retoriken i genustermer i själva verket ifrågasatte hela den retoriska byggnadens legitimitet, vilket var svårsmält inte bara för de mest traditionalistiska retorikforskarna. Ett annat skäl är att den generation feministiska retoriker, som började verka under det sena 70-talet, försökte skapa sig plats och respekt inom ämnet genom att, som exempelvis Karlyn Kohrs Campbell, påvisa den mängd av kvinnliga retoriker som har funnits i historien. Arbetet med den synnerligen omfattande empirin lämnade föga plats för teoretisk fördjupning. Det är först i det sena 90-talet, som man ser att genusforskningen har gjort ett kvalitativt språng till att på djupet omvärdera retorikens klassiska koncept och kanon. Det föreligger numera såväl banbrytande nytolkningar av kanoniserade texter som delvis provocativa omvärderingar av traditionella föreställningar och en nyskapande feministisk teoridiskussion.

I Europa, där retorikforskningen som bekant generellt har en mera begränsad omfattning än i USA, finns än så länge endast ett fåtal retoriska studier med fokus på kvinnor och ännu färre teoretiska studier med en feministisk eller genusteoretisk utgångspunkt. Föreliggande temanummer utgör en första inventering av den genusretoriska forskningen i Norden.

Bland numrets nyskrivna bidrag inleder Brigitte Mral med att analysera *Motståndets retorik. Om kvinnors argumentationsstrategier*. Mral betonar hur införandet av ett kvinnligt perspektiv har fått retoriken att fönyas både teoretiskt och praktiskt. Framför allt har andra aspekter kommit i förgrunden än den persuasiva – hur talets konst kan brukas för att påverka och övertala.

I sin artikel visar hon hur kvinnor i ett patriarkalt system får finna egna former för att kommunicera offentligt. Särskilt intresserar hon sig för hur kvinnor argumenterar, alltså hävdar positioner som kan stöta på motstånd. Här identifierar hon ett grundproblem som hänger samman med kvinnors lägre status i genusordningens makthierarki. För att hantera sitt underläge har de utvecklat speciella retoriska strategier. Så har de fått börja sitt *inventio* med uppgiften att skapa sig ett ethos som gör dem trovärdiga för en publik.

Till det som har präglat kvinnors sätt att argumentera hör också en ovilja mot kampen som diskussionsform (liksom mot ett polemiskt rationalitetsideal: "sanningen träder fram genom en hård konfrontation mellan olika meningar"). Här knyter Mral an till den amerikanska retorikforskaren Sonja K. Foss, som talar om en "inbjudande" (*invitational*) i motsats till en "hävdande" retorik (*standpoint rhetoric*).

Mral betonar också hur genusperspektivet har skärpt blicken för hur andra tystade grupper har fått erövra ordet och lära sig att tala från en svag position. Deras bidrag till samhällsdebatten har samtidigt lett till en demokratisering av det offentliga samtalet. För den retoriska teorin skapar det en ny situation att analysera, när vi får ett mer pluralistiskt samhälle med många centra för diskursiv auktoritet.

Mral avslutar sin artikel med att visa på argumentationsstrategier hos tre kategorier av kvinnor från olika tider: 1) representanter för den förmoderna epokens sociala elit ("visionärer och drottningar") 2) politiska agitatorer i striden om demokrati för båda könen ("rösträttskvinnor") 3) dagens kvinnliga akademiker. I sin genomgång ser hon konstanter i de här gruppernas sätt att konstruera sitt ethos. Så har en vilja att öppna för samtal alltid varit lämplig som kvinnlig strategi. Men det har också gällt att anpassa sig till den historiska situationens krav. Där-

för var rösträttskvinnorna påfallande logiska och sakliga. Så sökte de få känslorna att storma mindre kring sina förslag. Samtidigt ställde de sitt köns förnuft mot moständarnas oförstånd.

De följande bidragen ger exempel på några viktiga områden för en genusretorisk forskning: litteraturen som fält för retorisk positionering (Ann Öhrberg), nonverbala koder som retoriska uttrycksmedel (Lisa Öberg) och den offentliga samhällsdiskursen som arena för en patriarkal ideologiproduktion (Berit von der Lippe).

I sin uppsats *Kön och retorik under svenskt 1700-tal* beskriver Ann Öhrberg vilka retoriska positioner som stod öppna för skrivande kvinnor under 1700-talet, vilka *topoi* de använde för att legitimera sitt författarskap och hur deras kvinnliga erfarenheter och värderingar gav deras texter en delvis annan retorisk form och funktion än deras manliga kollegers.

Öhrberg ser ingen ensidig relation mellan genus (själv föredrar hon att tala om kön) och retorik, alltså att genus som en given faktor styr människors (kvinnors) retoriska strategier. För henne bestäms genus relationellt. Och relationer har en kommunikativ sida. Det betyder att vår retorik också bidrar till att *skapa* vårt genus, som en social position med vissa möjligheter att handla och förstå oss själva. Därav retorikens potential för att båda befria och förtrycka.

Öhrberg vänder sig också mot en syn på samspelet mellan genus och retorik, som ser genus som något homogent. Vad genus innebär varierar historiskt och socialt (klass, civilstånd). Det betyder att vi bara kan analysera frågan om genus och retorik genom att konkret beskriva vilka uttryck den tar sig i en viss sociokulturell kontext.

Liksom Mral noterar Öhrberg hur kvinnors uttrycksmöjligheter har begränsats av att de stått utanför det offentliga rummet. De har alltså inte som män i motsvarande

sociala positioner haft en legitim yttranderätt i kraft av exempelvis ett ämbete. I stället måste de själva skapa sina retoriska möjligheter av de resurser som fanns, i marginalen av den sociala ordning som egentligen dömde dem till tystnad. Bland annat gjorde det litterärt perifera former som tillfällesdikter till en omhuldad genre bland de högre ståndens kvinnor under 1700-talet.

För att ge sina texter offentlig auktoritet, fast deras ethos som kvinnor höll dem till det privata, måste de liksom Mral talare använda speciella taktiker. En var att skriva utifrån en roll (något som uppmuntrades av tidens smak för rolldiktning). Det gav dem en persona av det slag som Öberg talar om i nästa artikel, alltså en mask för sin egen identitet. På så vis kunde de överskrida retoriska begränsningar som genus ledde till annars.

Öhrberg konstaterar att de kvinnor som hon undersökt trots sin brist på formell retorisk skolning var effektiva kommunikatörer, som väl visste att anpassa vad de skrev till vad stunden krävde. Hon noterar också hur de använde sitt skrivande för att verka för sitt kön. Så kunde en kvinnlig författare till en bröllopsdikt ge båda könen lika mycket plats och värde (Charlotta Löfgren) och redaktören för en av 1700-talets "moraliska tidskrifter" kunde (i slående kontrast till sina manliga kolleger) framställa kvinnan som en förnuftig varelse med rätt att både studera och debattera (Anna Margareta von Bragner). Särskilt den senare är emancipatorisk också i sin retoriska position: hon talar inte bara för utan även *till* andra kvinnor, hon gör det utan nedlåtenhet och hon ger dem positiva *exempla* på medsystrar som yttrar sig klokt i offentliga frågor.

I sin artikel om *Kroppens och dräktens retorik i sjuksköterskeyrket 1850-1950* ger Lisa Öberg ett instruktivt exempel på hur även ett "ordlöst" medium som kroppens hållning, håruppsättning och kläder kan förmedla ett

budskap och hur dess innehåll kan analyseras retoriskt med genus som nyckel.

Öberg noterar hur uniformen kom till som ett led i en professionaliseringssträvan för ett yrke med en oklar identitet. Här blev det viktigt att finna positiva symboler för dess sociala uppgift. Uppgiften var krävande, eftersom sköterskorna inte fick associeras med de missaktade personer som förr skött vården av sjuka.

Enligt Öberg fungerar en yrkeskårs plagg som en persona för den enskilda. Som social mask ska den både definiera och dölja – ge yrkesutövaren en klar identitet utåt men inte blotta vem hon är som individ.

Även här är det viktiga att forma ett ethos. Liksom de kvinnliga talare som Mral behandlar måste bygga upp ett ethos för att rättfärdiga att de tar till orda och de författare som Öhrberg talar om måste skaffa sig ett ethos för att motivera sitt skrivande, så måste sjuksköterskan legitimera sin yrkesroll genom ett ethos, som är strategiskt anpassat till dess tänkta sociala uppgift (först som ett kall med religiösa förtecken, sedan som en praktisk-rationell teknik). Genom dräktens strama prydlighet (det vita stärkta linnetyget) och de stränga reglerna för kroppens hållning (att behålla hättan på krävde välavvägda huvudrörelser) kunde sköterskan i sin klassiska framtoning framstå som ren och sval, med en stark disciplin över sin kropp och sitt beteende och med en markerad distans till patienterna.

Här märker vi hur den retoriska konstruktionen av ett ethos eller en persona för en kvinnlig yrkeskår har ett tvetydigt förhållande till feminismen som ett frigörelseprojekt. Å ena sidan kan denna *ethopoiesis* ses som en taktisk anpassning till ett patriarkalt samhälle, där kvinnor måste legitimera sitt offentliga agerande. Å andra sidan verkar den som ett disciplineringsinstrument, som befäster deras undertryckta roll. I sjuksköterskornas fall var det senare slående, efter både dräkten och etiketten markerade

ett kyskt och självuppoftande tjänande.

I detta nummer talar Karlyn Kohrs Campbell om kvinnörelsens retorik som en *oxymoron*, en självmotsägelse. En sådan paradox förknippar Öberg också med diskussionen om sjuksköterskans dräkt. Å ena sidan ägnades frågan mycket tid och kraft, å andra sidan avfärdades den som oväsentlig (den rörde det fåfängliga yttre). Men att dölja sig hör till retorikens taktik. Genom att dräktens budskap är "latent", dolt till sitt syfte, kamoufleras hur det verkar retoriskt som genusordningens upprätthållare.

En intressant aspekt av Öbergs artikel rör förhållandet mellan "sändare" och "mottagare". I retoriska analyser brukar man förutsätta att en talare har vissa avsikter – ett budskap som han vill föra fram.² Men de som här bär retoriken (bokstavligen på sina kroppar), alltså de enskilda sjuksköterskorna, har knappast något övertalande syfte med detaljerna i sin klädsel. Snarare påverkas de själva av dräktens formspråk, för det riktar sin mening, sin maning, lika mycket till dem som till andra. Här får alltså retoriken sin kraft av en fastställd kod mer än av medvetna mål hos sina förmedlare. (En annan sak är att koden har konstruerats med retoriska syften som finns även om de döljs.)

I uppsatsen *Kön och kropp i krig och (o)fred* tar Berit von der Lippe upp frågan om metaforers kroppsliga förankring. Hon noterar hur den kropp som ger lemmar och liv åt viktiga offentliga diskurser kring sociala, ekonomiska och politiska frågor inte är genusneutral. I stället är det en manskropp snarare än en kvinnokropp, alltså en kropp som i första hand kodifierar det ena könets erfarenheter.

Som exempel anför hon den klassiska

2 Retorikens betoning av intentionalet problematiseras av Magne Gjerstads i artikeln Retorisk kritikk eller kritisk retorik i *Rhetorica Scandinavica* 26/03.

grunden för en internationell rätt: att nationalstaten är suverän och oavhängig. I den föreställningen ser hon konturerna av en bild – en autonom kropp med naturliga gränser mot andra kroppar. Men stämmer inte den kroppsuppfattningen bättre med en manlig än med en kvinnlig erfarenhet? För där saknas mödraskapets och omvårdnadens upplevelse av hur kroppen föds ur en annan kropp och alltid beror av andra för att fortleva. Och i det perspektivet blir solidaritet viktigare än suveränitet.

Som ett annat exempel nämner hon den säkerhetspolitiskt viktiga metaforen om uppdämning ("containment") – det gäller att hålla tillbaka strävan att utvidga sig hos en annan nation. Roten till bilden ser hon i tanken på kroppens drifter, som måste hejdas och disciplineras. Kanske stämmer den föreställningen bättre med en mans än med en kvinnas syn på det pockande, påträngande, inkräktande och våldsamma i kroppens expansionsbegär.

Båda bilderna ingår i en metaforik, som spelat en mycket stor roll i det politiska tänkandet, från 1600-talsfilosofen Thomas Hobbes och framåt. Vad det speglar och präglar är en mekanisk syn på staters och individers sätt att stöta mot varandra, om inte starka motkrafter håller dem på plats. von der Lippe noterar hur det kausala perspektivet döljer retorikens närvaro, alltså möjligheten att påverka genom kommunikation och övertalning. I stället framstår de mellanstatliga och mellanmänskliga relationerna som determinerade av fysiska krafter, som bara kan hållas tillbaka av andra fysiska krafter, alltså genom våld. På så vis får de mekaniska metaforerna det sociala samspelet att framstå som en kroppslig kraftmätning, där den överlägsna styrkan faller utslaget.

Samma typ av bilder skjuter också bort intresset från staternas interna maktstrukturer, från förhållandet mellan styrda och styrande. För det viktiga blir inte vad som

sker i det inre utan att statskroppens delar verkar inom en helhet, där alla mål underordnas ett: att vara självständig utåt.

Strategiskt blir dessa koder viktiga genom att präglar hur vi resonerar kring politikens grundfrågor. Lite tillspetsat kunde man säga: ur deras rotmetaforer växer den *doxa*, de icke-ifrågasatta självklarheter, som vi utgår från i samhällsdebatten. Därför blir det viktigt att granska dem.

von der Lippes artikel påminner om Öbergs genom att peka på koder som formar oss som samhällsvarelser. Och de gör det med en dold eller "latent" retorik. I båda fallen är den genuspräglad i pakt med ett patriarkalt system.

Bidragen till det här numret visar på några olika vägar som en genusretorisk forskning kan gå, om den vill stödja ett emancipatoriskt projekt:

1. Den kan kritiskt analysera drag i olika diskurser (politiska, vetenskapliga, tekniska, kommersiella, professionell, estetiska etcetera) för att se om och hur de speglar en genusordning. Så är fallet med Berit von der Lippes granskning av maktens och våldets diskurs. Också Lisa Öbergs undersökning av sjuksköterskedräkten kan räknas hit (om vi utgår från att både kvinnor och män har ansvar för könsrollernas retoriska formering).

Vad en sådan analys kan se på i en retorisk "artefakt" är exempelvis språkliga metaforer eller icke-språkliga symboler. Men den kan också undersöka andra inslag, som *topoi* eller mönster för innehållet, former för *dispositio* (tänk på den typiska forskningsartikelns instrumentella struktur), föreskrivna sätt att konstruera ethos med mera.

Att genomskåda hur konventionella retoriska former disciplinerar hur vi tänker är en viktig förutsättning för att bryta genusordningens diskursiva tvång och finna alternativa sätt att reglera människors samlevnad.

2. Den genusretoriska forskningen kan leta exempel på fungerande feministiska motretoriker (antiretoriker). Det är vad Karlyn Kohrs Campbell gör, när hon ser på kommunikationsstilen i kvinnliga samtalsgrupper.

Att spåra upp sådana retoriker innebär att söka sig till diskurser som har utvecklats i nära beröring med kvinnors särskilda krav. De kan se olika ut i olika kulturer och olika sociala miljöer. Och de kan kräva analyser som tänjer och vidgar gränserna för den traditionella retorikens teori.

Som mönster för emancipatoriska strävanden kan sådana antiretoriker ännu ha en begränsad användning och passa bättre för att brukas inåt än utåt. Ändå måste också feminismens offensiva retorik knyta an till dem för att inte uppslukas av rådande doxa, alltså "bara" legitimera hur kvinnor flyttar sina positioner uppåt i en oskadd patriarkal struktur.

3. Det genusretoriska studiet kan beskriva och analysera hur kvinnor letar fram mellan dröm och verklighet, mellan en uto-

pisk strävan efter en offentlig retorik på deras egna villkor och de strategiska anpassningar, som måste ske medan vi ännu lever under patriarkatet.

Det gör Brigitte Mral när hon ser hur kvinnor hanterar sin retoriska situation under betingelser som håller dem tillbaka på olika sätt. Och det gör också Ann Öhrberg med frågan: Hur gör kvinnliga författare för att höras i en offentlighet som inte är gjord för dem?

I ett samhälle där män har (mest av) makten drivs kvinnor alltid till anpassning. De kan ju inte sluta sig samman på avstånd från dem som härskar där. Och även om målet är att nå bortom systemet som råder bekräftar anpassningen ändå dess ordning. Hur samtida och historiska erfarenheter kan utnyttjas för att förena taktiska eftergifter med en långsiktig strategi för en befriande samhällsförändring blir en viktig fråga att belysa, genom empiriska studier och teoretiskt arbete, för den genusretoriska forskningen framöver.

Om temanumrets redaktörer:

Brigitte Mral är professor i retorik vid Örebro Universitet, Lennart Hellspång är professor i retorik vid Södertörns Högskola.

Email: brigitte.mral@hum.oru.se; lennart.hellspang@sh.se